

4. GYAKORLATI MUNKA A TEREPEN

4. 1. A terep kiválasztása

A megfigyeléseken alapuló kutatások során az egyik legelső lépés a terep kiválasztása. Hova megy az ember megfigyeléseket készíteni? Mire számíthat ott, vajon mit fog tapasztalni? Nem hagyható figyelmen kívül a megfigyelés helyszínéül szolgáló fizikai tér. Nem mindegy, hogy egy börtön életét vizsgáljuk-e meg, vagy egy nevelőotthonét. A következő kérdéseket mindenképpen fel kell tennünk magunkban - sőt a választ nem árt, ha egyenként le is írjuk - a helyszín kiválasztásakor: Biztosan alkalmazhatjuk-e a megfigyelés módszerét? Hogyan határolható be az adott helyszín? Milyen kapcsolatban vagyunk az adott helyszínnel? Kik vagyunk mi ott? Milyen már létező kapcsolataink vannak a terepen élőkkel, dolgozókkal? Hogyan juthatunk el a helyszínhez? Milyen etikai és jogi kérdések merülnek fel a terepen? Mit mondjunk el a kutatás résztvevőinek a kutatásról? Milyen sztereotípiák élnek bennünk azokról az emberekről, akiket a helyszínen találunk? Hogyan alakíthatunk ki kapcsolatokat a terepen élőkkel?

4. 2. Biztosan alkalmazhatjuk-e a megfigyelés módszerét?

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy nagyváros életében milyen trendek figyelhetők meg a tömegközlekedés finanszírozásában, akkor érdemesebb költségvetési kimutatásokat vagy más statisztikai adatokat megvizsgálunk, esetleg a város vezetői által hozott döntéseket behatóbban megismernünk, valamint áttanulmányoznunk a döntéshozatal folyamatát rögzítő jegyzőkönyveket. Esetleg készíthetünk néhány interjút a téma szakértőivel. Ha azonban arra vagyunk kíváncsiak, miként használják az emberek az adott városban a tömegközlekedési eszközöket, a nap mely szakában hol nagyobb és kisebb a zsúfoltság, okoz-e gondot az átszállás, akkor már adekvát módszer a megfigyelés.

4. 3. Hogyan határolható be az adott helyszín?

Nincs arra szabály, hogy a megfigyelési munka számára miként határolható be pontosan az adott helyszín. Általában azt mondhatjuk, hogy - szemben például az országos reprezentatív kérdőíves adatfelvételekkel - a megfigyelés terepe mindig kisléptékű, soha nem egy országra vagy egy egész nagyvárosra terjed ki. A megfigyelés helyszíne a mi kutatásunk szempontjából egységet alkotó terület, ami lehet egy falu, vagy esetleg egy város néhány utcája. Megfigyelhetők azonban hasonló funkciójú intézmények, hasonló réteghelyzetű csoportok az ország egymástól távol eső pontjain. Ez kiváló lehetőség az összehasonlításra. Minden bizonnyal értelmes kérdésfelvetésnek mutatkozhat például az, hogy miként működnek Magyarország keleti és nyugati felén, a fővárosban vagy egy aprófaluban a különböző kismamaklubok.

A legfontosabb azonban körülhatárolni - és ezzel definiálni - azt a terepet, ahol a megfigyelést végezzük. Hol is vagyunk tulajdonképpen? Mely helyek tartoznak a megfigyelési terephez, és melyek nem? Két példa: egy nagyváros középiskolája és annak diákkollégiuma több épületben működik, az épületeket egymástól több utca választja el. Értelemszerűen releváns minden épületbe ellátogatni, s az ott megfigyelt személyekre mint egy egészre tekinteni. Néha azonban a terep fizikai körülhatárolása szinte lehetetlen. Akkor is tegyük ezt meg a legelején, ha a későbbiekben esetleg eltérünk eredeti tervünkől, hiszen a tervektől való eltérés sokszor éppen maga a kutatási eredmény, s az utólagos visszatekintés vizsgálatunk történetére számos olyan jelenségre ad magyarázatot, amire egyébként nem derülne fény.

4. 4. Mit tudunk az eredeti helyszínről, és milyen kapcsolatban vagyunk az ott élőkkel?

Ezeket a kérdéseket a megfigyelés megkezdése előtt éppúgy tisztáznunk kell magunkban, mint azt, hogy jó terepet választottunk-e, s hogy milyen módon határolható be a megfigyelés helyszíne. Ismerünk-e már onnan valakit? Ismernek-e minket az ottaniak?

A kutatóban gyakorta felmerül a kérdés, hogy mit gondolhatnak róla a megfigyelt-kutatott személyek. Ez bizonyos szempontból és mértékig fontos, azonban van az erről való gondolkodásnak egy határa. Jegyezzük meg: nem lehet oly módon huzamosabb ideig a terepen dolgozni, hogy minduntalan azt fürkésszük, mit gondolnak rólunk a kutatott emberek, vajon egy-egy mozdulatunk, szavunk, gesztusunk milyen érzéseket kelthet bennük. Már csak azért sem, mert nem mi vagyunk a megfigyelttek, hanem mi figyelünk meg másokat.

Milyen személyes jelentése van számunkra az adott helyszínek (régis iskola, városrész, sportegyesület)? Nem tartjuk szerencsésnek, ha a kutató a régi iskolájába, kollégiumába, sportegyesületébe látogat el. Még hasonló jellegű helyszín is mély

érzelmeket kelthet benne (például rossz emlékű sorkatonai szolgálat után valaki alaktanyák életét kísérli meg vizsgálni), hát még egy korábbi munkahely, iskola stb.

Többszörre nem szerencsés, ha érzelmileg túl közel vagyunk az adott helyszínhez, ha sok ott a személyes ismerősünk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még úgy is végezhet valaki megfigyelésen alapuló kutatást, hogy a saját munkahelyén, a saját egyetemi csoportjában naponta lejegyzik a látottakat, és megkísérli saját személyét kivonni a megfigyelés mechanizmusából, saját megnyilvánulásait, tetteit leválasztani az egyébként megfigyelhető jelenségekről. A terephez való közel állásunk megkönnyíti, hogy beleképzeljük magunkat mások helyzetébe.

4. 5. Hogyan juthatunk el a helyszínhez?

Itt egyaránt gondolhatunk arra a közlekedési módra, ahogyan megközelítjük a terepet és arra a módozatra, ahogyan kontaktust találunk a vizsgálati helyszínnel. Egy, a lakóhelyünktől távoli aprófalu megfigyelése szinte biztosan nem fér bele egyetlen napba, valahol meg kell szállnunk. Ugyanakkor természetesen arról is szó van, hogyan tehetjük be a lábunkat az adott iskolába, gyárba, önkormányzathoz, börtönbe, ifjúsági klubba stb.

Nem elég azonban az intézménybe bejutni - kulcsfontosságú az is, hogy a korlátozott időkeretben a kutató minél hatékonyabban tudjon adatot gyűjteni. Nagy segítséget jelentett, hogy sikerült a megfelelő szakemberrel kapcsolatba lépnem a börtön stábjából (tudományosan is érdeklődő; innovatív; karizmatikus középvezető, így beosztottjait» rendelkezésre tudja bocsátani", de nem az igazgató, így van ideje). Az ő segítségével a rendelkezésre álló időkeretet a leghatékonyabban ki tudtuk használni, nem voltak holt idők, az adatgyűjtéshez pedig a lehető legnagyobb szabadságot és támogatást kaptam a stáb részéről.

Egészen nyilvánvaló, hogy ahol nyitottabban fogadják az embert, ahol a kutatási terepen élők, dolgozók közlékenyebbek és készségesebbek, ott könnyebb dolgunk lesz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ott "őszintébbek" lennének a megfigyelték, mint azokon a terepeken, ahol elutasítóbbak velünk szemben. Arról sincsen szó, hogy egy nyitottabb közegből több információ szerezhető meg, mint egy zártabból, elutasítóbból. Az idő rövidege is befolyásolja azt, miként jutunk el a terepre, különösen azon egyetemi hallgatók esetében, akik kötelező szemináriumok keretében tanulják és gyakorolják a megfigyelés módszerét.

Meg kell tudni, hogy szükség van-e valamilyen formális engedélyre, hogy eljussunk a terepre. Egy étteremben, az utcán vagy a tömegközlekedési eszközökön természetesen egyszerű a dolgunk: odamegyünk, és úgy viselkedünk, mintha mi is vendégek, járókelők vagy utasok lennénk. A legjobb, ha ezt írásban tesszük meg. Érdemes megtudnunk, kik az úgynevezett kapuőrök, akik akár informálisan is utunkat állhatják. Hiába van engedélyünk az igazgatótól, ha az épület portásával nem alakítunk ki futó, de elfogadható szintű pozitív viszonyt. Ha nem vagyunk nyitottak és barátságosak az intézmény más dolgozóival, az egész kutatás meghiúsulhat. Tévhit, hogy falun nyitottabbak az emberek, mint városban, kétségtelen viszont, hogy a házakba, családokhoz könnyebb bejutni. Nem mindegy, milyen sorrendben keressük fel a község lakóit. Utunkat állhatja azonban a formális engedélyt kiadó vezető is.

4. 6. Milyen etikai és jogi kérdések merülnek fel a terepen?

A megfigyeléseken alapuló adatgyűjtési munka tervezése során minden esetben próbáljuk meg magunkat beleélni a vizsgált személyek helyzetébe, gondoljuk végig, milyen érzése lehet annak, akit megfigyelünk a kutatás ideje alatt.

Mielőtt kiválasztjuk, majd megközelítjük a kutatási terepet, fel kell mérnünk, milyenfajta etikai, esetleg jogi problémák merülhetnek fel ottani ténykedésünkkel, egyáltalán, jelenlétünkkel kapcsolatban. Ha felmerül annak a lehetősége, hogy vizsgálatunk bárki jogait vagy emberi méltóságát megsértheti, eredeti tervünket úgy kell átalakítanunk, hogy ezt elkerüljük. Végeredményben a társadalomkutatás az emberekért és nem ellenük történik: legyen várható kutatómunkánk nyomán a társadalmat bármilyen nagymértékben is jobbító felfedezés, ha az valakinek a személyiségi jogait sérti, nem jó irányt választottunk. A cél ugyanis nem szentesíti az eszközt!

A legfontosabb etikai kérdés a megfigyelésekkel kapcsolatban az, hogy a megfigyelték tudatában vannak-e, hogy kutatás alanyai, hogy megfigyelik őket.

Az álcázott vizsgálatok emberek megfigyelését jelentik anélkül, hogy tudnának róla. Az álcázott vizsgálatok akkor is súlyos etikai kérdéseket vetnek fel, ha anonim módon történnek, s a megfigyelték teljes mértékben azonosíthatatlanok a későbbiek

során. Néha szükséges lehet az álcázott megfigyelés alkalmazása, azonban, már csak a lebukás veszélyének csökkentése érdekében, is javallott e módszert kerülni, különösen kezdő kutatóknak.

Megfigyelési tevékenységünk pusztán ténye (negatív módon) megváltoztathatja az adott közösség működését. Ez esetben kénytelenek vagyunk felhagyni a vizsgálattal. Adott esetben olyan emberek között végzünk megfigyelést, akik tevékenysége törvénysértő. Ilyen a drogdealerek vagy az engedély nélküli utcai árusok, prostituáltak világát feltáró vizsgálat.

Talán mondanunk sem kell, hogy a megfigyelés mint adatgyűjtési eljárás nem arra való, hogy közvetlen gyakorlati hasznunk származzék belőle: a fűvet rendszeresen szívó fiatalokból álló szerveződést nem azért tanulmányozzuk, hogy magunk is hozzájussunk egy spanglihoz.

4. 7. Mit mondjunk el a kutatás résztvevőinek a kutatásról?

Valamiféle fedőtörténetre szükségünk van a kutatási terepen élők számára, ám annak igaznak kell lennie. Fontos a fedőtörténet megfogalmazása, mivel a társadalomtudományok vizsgálata során többnyire nincs mód arra, hogy közvetlenül tegyünk fel kérdéseket a megfigyeltnek. Mondjuk, hogy az emberek más népekhez, népcsoportokhoz való viszonyát (attitűdjeit, előítéleteit) kutatjuk. Egyetlen kutatási terepen sem kérdezhetjük meg, hogy "előítéletes-e Ön?" Egy másik példa: az iskolai demokráciát vizsgálva nem szerencsés, ha olyan fedőtörténettel érkezünk a helyszínre, amely alapján azt hiszik a helybeliek, hogy ellenőrök, rendőrök. besúgók, esetleg a minisztérium képviselői vagyunk.

Javasoljuk, hogy ne adjuk elő bonyolultan a történetet. Ne használjunk idegen szavakat: "a morális szocializáció Kohlbergi szintjeinek vizsgálata" helyett egy általános iskolában célszerűbb azt mondani, hogy "arra vagyunk kíváncsiak, miként viselkednek a gyerekek különböző helyzetekben". Ne hazudjunk - mint azt már írtuk a fentiekben, s végül: "Rómában, mint a rómaiak" - kíséreljünk meg viselkedésünkkel hasonlítani a helybeliekhez, de ne kövessünk mindent szolgáló módon! Ne erőltessük a beolvasást, ne kívánjunk mindenáron megfelelni! Amellett, hogy érződik a megfelelés kényszere, rövid idő alatt "lebukunk", hiteltelenné válunk: nem hazudhatjuk huzamosabb időn keresztül, hogy ugyanazt szeretjük és utáljuk, mint a helyiek, ugyanazon nevetünk és ugyanaz érdekel bennünket, mint őket.

Az egyetemi hallgatók gyakran vetik fel azt a problémát, hogy ha a kutatás kiindulását teljes egészében felfedik, könnyen lehet, hogy a terepen élők elzárkóznak a vizsgálat elől. A hazugság - azon túl, hogy minél tovább tartózkodunk a kutatási terepen, biztosan kiderül - semmiképp nem segíti elő a vizsgálat menetét. Folyton folyvást ügyelnünk kell arra, hogy kinek mit mondunk, számon kell tartani, hogy miféle történettel szolgáltunk az egyik és miféle a másik embernek a kutatás helyszínén. Az a kutatás pedig, amely csak hazugságok segítségével végezhető el, maga sem fog "igaz" eredményekre vezetni.

Előre nem tudunk felkészülni minden lehetséges etikai és jogi probléma kezelésére. Súlyos etikai vétségek elkövetését előzheti meg azonban, ha a felkészültségnek azon a szintjén állunk, amikor tudatosítjuk magunkban, hogy a kutatási terepen éppen úgy érvényesek az adott ország jogszabályai, mint másutt, a terepen éppúgy szembekerülhetünk erkölcsi-etikai kérdésekkel, mint az élet más területein.

4.8. Milyen sztereotípiák élnek bennünk azokról az emberekről, akiket a helyszínen találunk?

Sztereotípiák mindannyiunk fejében élnek, nélkülük nem tudnánk eligazodni a világban: a különböző társas helyzetekben nem tudnánk a szerepnek (tanár, diák, férj, feleség, vásárló, kereskedő stb.) megfelelően viselkedni. A megkövült sztereotípiák azonban akadályozzák a megismerést. Ha egy kutató a munkája nyomán nyitottabbá lesz különböző csoportok (művészek, nők, hajléktalanok, feketék, orvosok stb.) iránt, és sikerül a gondolatpaneelen túl mást is észrevennie, már nem volt hiábavaló a vizsgálat. Érdemes tehát félretennünk azokat az ismeretkliséket, amelyeket például a nőkről mint olyanokról tudunk, amikor egy leányanyákat befogadó szociális otthonban végzünk vizsgálatokat.

4. 9. Hogyan alakíthatunk ki kapcsolatokat a terepen élőkkel?

Az emberek bizalmát elnyerni és megtartani, a terepen élőkkel való kapcsolatokat kialakítani a legfontosabb feladatunk a terepvizsgálatok során. A kutatás szervezéséről szóló fejezetben van szó arról, miként kerülhetünk kapcsolatba a legkülönbözőbb kutatási terekkel. A megfigyelés speciális voltaival kapcsolatban annyi megjegyzendő, hogy már az első találkozáskor feltétlenül jelezni kell, ha a helyszínen huzamosabb ideig kívánunk tartózkodni, megfigyeléseket végezni.

Nincs általános recept arra, mi lehet a kapcsolatfelvétel módja. Nem szabad erőszakosnak lennünk, ha telefonon, személyesen vagy akár e-mailben próbálunk kontaktust találni a helyszínen élővel, ám udvarias és rugalmas közeledésünkben nem árt, ha a magabiztosság is felfedezhető. A "nem mehetnék el az Önök gyárába megfigyeléseket készíteni?" kérdésfeltevés helyett talán célravezetőbb és a felesleges elutasítások megelőzését szolgálja a "szeretnék ellátogatni az Ön által képviselt intézménybe" vagy a "van annak akadálya, hogy személyesen is részt vegyek a rendezvényükön?" formák. Ha már a helyszínen vagyunk, a hólabdamódszer kiváló arra, hogy további kutatási helyszínekre jussunk el. Korábbi interjúalanyunk a későbbiekben informátorunkká válhat, s megkérdezhetjük, sőt meg is kell kérdeznünk, milyen további terepeket ajánl meglátogatnunk. Ezzel- amellet, hogy a megkérdezett saját kompetenciaérzete nő, s természetesen újabb helyszínekre juthatunk el- arról is képet kaphatunk, hogy vizsgálati alanyunk számára mely helyszínek relevánsak. Ilyenkor az egyik ember révén jutunk el a másikhoz, s így teszünk szert mind nagyobb kapcsolati hálóra, terepismeretre. Azáltal, hogy nem az "utcáról" kopogtatunk be a kutatási terep újabb és újabb helyszíneire, sokkal nagyobb esélyünk nyílik arra, hogy ne idegenként, betolakodóként fogadjanak, s így több a lehetőség a sikeres megfigyelésekre.

5. A MEGFIGYELÉS TECHNIKÁJA

5. 1. Mire fókuszálunk? Mit figyeljünk meg?

Hogyan körvonalazhatjuk azt, hogy mi a fontos a terepen? Hogyan tudjuk meghatározni és szűkíteni a megfigyelendő jelenségek körét?

Ne várjunk a látottak - és leírtak - értelmezésével addig, amíg elhagyjuk a terepet, ne ez legyen az utolsó lépés! Ha még a kutatási terepen időről időre végigtekintünk megfigyelési tapasztalatainkon, könnyebb mélyebbre ásunk, vagy figyelmünket más jelenségek felé fordítani.

Mely érzékszerveinket használjuk a megfigyelés során? Mindenekelőtt a szemünket és a fülünket. Egy kizárólag kérdőívre alapozott vizsgálatban sem kerülheti el a figyelmünket például a szakadék egy iskolában az igazgatói iroda színvonalas berendezettsége és az osztályterem omladozó vakolata között; lehetetlen, hogy ne készítsünk jegyzeteket például arról, milyen hangnem uralkodik vezető és beosztottak, tanárok és diákok, pedagógusok és szülők között.

Másodsorban használjuk szaglásunkat és ízelelésünket. E két érzékelési mód alkalmazása a megfigyelések során értelemszerűen sokkal speciálisabb, mint a látásé és a hallásé. Alkalmadtán azonban hőérzetünk és tapintásunk is szolgálhat a kutatás számára fontos információkkal. Előbbire példa lehet egy szegények lakta aprófalú életkörülményeinek vizsgálata télen, ahol a családok tüzelőanyag-ellátottsága erősen ingadozik, ezért a házak (vagy azok részei) egyes napszakokban rendkívül meleg, túlfűtöttek, máskor viszont nyirkosak, hidegek.

5. 2. Az informátorok

Ha elegendő időt töltünk a terepen, a szemünk láttára kerekedik ki a helyszín társas térképe. Lesznek majd olyanok, akik a terepre vonatkozó általánosabb információkat tudnak nyújtani nekünk: őket nevezzük informátoroknak. Az informátor közlései nemcsak a saját érzéseiről, gondolatairól, tudásáról és tévedéseiről adnak képet, azaz ő pusztán egy a terepen élők közül, hanem - a legtöbbször megbízható - információkat szerezhetünk tőle a többiek közötti viszonyokról, általában a terepet jellemző körülményekről vagy a helyszín történetéről. Figyelem! Az informátor tévedése maga is információ számunkra: így a hallottakat minden esetben ellenőriznünk kell.

5. 3. A helyszín megfigyelése

A környezet árulkodik. Egy iskola igazgatója például rendszeresen azt hangoztatja, hogy ajtaja mindig mindenki előtt nyitva áll, a tanári szobákhoz vezető ajtó mégis csak kulccsal nyílik, az igazgatóhoz pedig a titkárnő nem engedi bejutni sem a szülőket, sem a diákokat. Egy intézmény helyiségeinek, a kutatási terepül szolgáló lakásnak, háznak az elrendezése, berendezése, méretei az interjúalanyoknál is hangosabban beszélnek.

Hallgatóinknak például az említett iskolakutatási program során minden esetben elmondtuk, hogy keressék fel és bátran használják az intézmények mellékhelyiségeit. A kutatás tárgya az egyik évben az iskolai demokrácia, a másikban pedig az iskola civilizatórikus funkciója volt. Több iskolában nem lehetett zární a WC ajtaját, vagy egyáltalán nem voltak ajtók, másutt a piszoárból lefolyt a víz a kövezetre, vagy nem lehetett kezét mosni. A látottakat a terepen dolgozó tanárok, igazgatók

szavaival összevetve kiderült, hogy az elvek és a gyakorlat mind az iskolai demokrácia, mind például a higiénia nevelés terén eltérnek egymástól.

Ugyancsak a demokratikus középiskola kutatásakor tűnt fel, hogy a legtöbb intézményben alig áll a tanárok és a tanórák rendelkezésére televízió, magnó, míg az igazgatói irodában terítővel gondosan letakarva sorakoznak e technikai eszközök. A szűk és sötét folyosókhoz képest kontraszt a szigorúan és újonnan berendezett, kivilágított tanári folyosó. Mindez jelezheti számunkra, hogy a tanári-igazgatói tekintély alapja a tárgyak, a felszerelések feletti rendelkezési jog.

5. 4. Megfigyelés és részvétel

Azok szerint, akik az egyszerű, távolságtartó megfigyelés helyett célravezetőbbnek gondolják a részvételt, lényeges, hogy érzékszerveink használatával olyan autentikus információkhoz jutunk, melyek a pusztán megfigyeléssel soha nem jutnának el hozzánk: szaglunk, ízlelünk, megérintünk. Képzeld el, hogy egy falu életét figyeljük meg hosszú hónapokon, esetleg néhány éven keresztül. A falusiak munkájában való aktív részvétel sokkal több magyarázattal szolgál számunkra a megfigyelt érzéseinek, vágyainak, szorongásainak, elutasításainak megértésében, mint ha csak megfigyelést végeznénk. Ugyanakkor a részvétellel magunk is reflektorfénybe kerülünk, megfigyeltet leszünk, ez pedig befolyásolhatja a további kutatómunkát: a kutató tiszteletet, de megvetést is kivívhat magának. Félt, hogy akarata ellenére a megfigyeltet vezetőjévé, esetleg szószólójává válik, vagy megosztja őket, ellentétet szít közöttük azáltal, hogy aktívan részt vesz a csoport életében, ezzel pedig végérvényesen tönkreteszi a korábban megfigyelni kívánt helyzetet.

Néhányan azonban előszeretettel alkalmazzák a részvételt, sőt a megfigyeltet közösségében szándékosan tesznek aktív lépéseket. Ezzel előidéznek olyan helyzeteket, amelyek megfigyelése jól magyarázza a terepen élők viselkedését, motivációit, s egyébként soha vagy csak nagyon hosszú idő után, a véletlennek köszönhetően fordulnának elő.

5. 5. Láthatatlanná válni

Ugyanúgy viselkednek az emberek, ha megfigyeljük őket, mintha nem? Vajon miként cselekednének, ha nem tudnák, hogy megfigyeli őket valaki? Ezek a kérdések minden megfigyelést végző kutatóban ott bujkálnak. Igen, másként viselkednének a megfigyelt emberek, ha nem lennének tudatában a kutatói jelenlétnek. A színes bőrű gyerekeket a tanórán kissé elhanyagoló tanár minden bizonnyal nagyobb figyelemmel fordulna feléjük, ha tudná, hogy a kutatók azt tanulmányozzák, hányszor szólítja vagy érinti meg őket és a fehér gyerekeket. Nem szeretjük, ha megfigyelnek bennünket, de ha már így esik, megkíséreljük jobb (vagy érdekesebbnek gondolt) arcunkat mutatni.

Hogyan válhat a megfigyelést végző kutató láthatatlanná? Ha a terepen élők nem tudnak arról, hogy megfigyelik őket, jelenlétünk miatt nem változik meg a viselkedésük. Ez jól is van így egy étteremben, a (megfigyelt) felszolgálók és vendégek közönséges vendégként érzékelnek bennünket. (Extrém példa lehet, ha éppen azért csinálunk valamiféle feltűnő vagy botrányos jelenetet, hogy megfigyeljük, miként reagálnak ilyen helyzetben az emberek. Ezzel a kísérleti módszerrel azonban csínján bánjunk! A kísérleti módszerről lesz még szó a későbbiekben.) A néprajzi, antropológiai, szociológiai jellegű megfigyelések során azonban erre nincsen lehetőség. Amikor egy falusi közösség, egy iskola, egy drogfogyasztó csoport életét vesszük szemügyre, és hosszabb időt eltöltünk a megfigyelési terepen, az emberek természetesen tudják, milyen célból vagyunk ott, sőt az ő engedélyük, hozzájárulásuk nélkül nem is végezhetnénk kutatást. Egy (általában rövid) idő után azonban elfelejtik, hogy a kutató megfigyelést végez. A megfigyelő lényegtelenné válhat számukra. Lehetetlen hosszabb ideig "viselkedni": a terepen lévők a valódi arcukat fogják mutatni a kutatóknak, ha kellő időt tölt el közöttük.

A megfigyelés során nincs mindig könnyű dolgunk, hiszen életkorunk, nemi hovatartozásunk, bőrszínünk bizonyos helyzetekben behatárolja lehetőségeinket.

5. 6. Érzelmek kezelése

Az érzelmek részei életünknek. Ez nincsen másként a kutatás, a megfigyelés során sem. A terepen érezhetjük magunkat bizonytalanságban, félhetünk, unatkozhatunk, de lehetünk elégedettek is. A társadalomtudományos tanulmányaink kezdetén kivétel nélkül azt tanuljuk, hogy az érzelmek nem befolyásolhatják a vizsgálatot, az érzések megzavarják a kutatás objektivitását. Pedig az érzelmek fontosak, törődünk kell velük. Ha ezt elmulasztjuk, akkor is a felszínre törnek, csak éppen előre ki nem számítható pillanatban, helyzetben és módon, ami legalább annyira veszélyezteti a vizsgálat objektivitását, mint ha érzelmeinket nem kizárva végeznénk. Ahogyan az intuíciók adnak irányt az új tudományos felfedezéseknek, az érzelmek fontos lenyomatait annak, ami a terepen történik.

Képzeljük el, hogy nevelőotthoni gyermekek körében végzünk megfigyelést. Tegyük fel, hogy azt tapasztaljuk, az itt élők agresszívbabban viselkednek egymással bizonyos helyzetekben, mint családban élő társaik. Ne vonjunk le végérvényes következtetéseket a nevelőotthoni gyerekekről. Vegyük figyelembe, hogy mi magunk milyen kulturális közegből érkezünk, milyen nevelés eredményeként vagyunk olyanok, amilyenek. Többségünk talán többé-kevésbé rendezett, szeretetteljes családban nőtt fel, így hát ezen a szemüvegen keresztül látjuk a nevelőotthon valóságát. Ami idegen a családoktól, az adekvát és talán az egyedüli lehetséges megnyilvánulási forma lehet a nevelőotthonban. Minket az érzélem (például felháborodás, netán szomorúság) abban tud eligazítani, hogy arra keressük a választ, miért viselkednek másként a nevelőotthoni gyerekek az adott szituációban.

Akárhogy viszonyulunk is érzelmeinkhez, melyeket a megfigyeléseink során nyert tapasztalataink gerjesztenek, létezésüket el kell fogadnunk. Fordítsuk kutatómunkánk javára, s figyeljük meg őket: ily módon újabb információknak juthatunk birtokába.

5. 7. Jegyzetek készítése a terepen

A jegyzetelés mindenekelőtt hozzásegít ahhoz, hogy hónapokkal, nemritkán évekkel később is emlékezzünk a látottakra. Ha nem jegyzetelünk, gyakorlatilag olyan, mintha nem is figyeltünk volna meg semmit.

Ha huzamosabb ideig tartózkodunk a kutatási terepen, alakítsuk ki annak rendszerét, hogy mikor készítünk jegyzeteket. Kora reggel? Késő este? Ehhez persze nem szabad annyira ragaszkodnunk, hogy akadályozza a megfigyelési munkát. Így például nem maradhatunk le a faluban rendezett lakodalomról csak azért, mert kutatási naplónkat este kilenc és tizenegy között szoktuk írni. A lényeg, hogy rendszeresen jegyzeteljünk, s tegyük ezt olyan mélységig, hogy rekonstruálható legyen belőle, mi történt, milyen körülmények között, ki mit mondott, kik voltak jelen stb.

Készíthetünk jegyzeteket a megfigyelés közben is; például egy iskolakutatás során az órai jegyzetelés kifejezetten hasznos. Azon túl, hogy a történések pillanatában rögzítjük a látottakat, hasonló tevékenységet végzünk, mint a diákok, ezért jelenlétünk is kevésbé zavaró, mintha kimeredt szemmel pásztáznánk az osztálytermet. Lehet, hogy ha konzekvensen jegyzetelünk, a megfigyelték hozzászoknak kutatói szerepünkhöz, és kényesebb szituációkban sem akadnak fenn rajta. Vannak ezzel szemben olyan helyzetek, amikor a jegyzetelés megzavarhatja az eseményt, sőt nevelatlenség, egyenesen otrombaság; például temetésen, veszekedés vagy lánykérés közben.

Az alábbiakban olyan megfigyelési jegyzőkönyvet olvashatunk, mely egy általános iskolai tanórán készült:

Egy Szabolcs megyei általános iskolában a Lépésről-lépésre program szerint zajlik a tanítás alsó tagozatban. A program lényege, hogy a diákok nem a megszokott »frontális oktatási keretek« között dolgoznak, hanem tevékenységenként elkülönülő sarkokban vagy körberakott asztaloknál dolgoznak.

A példaként említett iskola egyik óráján a gyerekek a tanárnővel közösen ültek körben egy szőnyegen. A nap azzal kezdődött, hogy a tanárnő által előkészített táblán kiegészítették a diákok azt, hogy aznap hányadika van, milyen nap, megmérték, hány fok van, s azt regisztrálták. Amikor leültek a tanulók és a tanárnő egymás mellé, sorban kezét fogtak, egymást keresztnevükön köszöntötték. Noha az óra a madarokról szólt, a gyerekek bármelyike bármikor megszólalhatott abban az esetben, ha »szót kért«. Ez azt jelentette, hogy egy kis műanyag tárgyat elkért attól, akinél éppen az volt, melyre az volt írva, hogy »szó«. Ez a szabály éppen úgy vonatkozott a tanárnőre, mint a teremben egyébként fegyelmezetten dolgozó gyerekek bármelyikére.

Kommunikáció: az egyik gyerek a foglalkozás közepén elkérte a »szót«, s elmesélte, hogy előző nap a bátyja miféle cifra káromkodással fogadta őt otthon. A többi gyerek és a tanárnő türelmesen végighallgatták őt, majd egy másik gyerek is elkérte a »szót«, s elmagyarázta, hogy ilyesmit nem szabad mondani a másoknak. A történet néhány perc leforgása alatt, különösebb fegyelmezés nélkül elmesélésre, majd megtárgyalásra került, s az óra folytatódhatott tovább.

Tevékenység: a diákok és a tanárnő számos tevékenységet végeztek közösen.

A munka akkor kezdődött, amikor a gyerekek sorra leültek a szőnyegre, és akkor fejeződött be, amikor már érezhető volt, hogy kikapcsolnak, lankad a figyelmünk. Röviden: a csoportnak nem a 45 perces csengetéshez kellett alkalmazkodnia, hanem ahhoz, hogy van-e értelme a foglalkozásnak vagy nincs.

A tevékenységek komplex módon zajlottak, vagyis a gyerekek egyszerre használták és fejlesztették saját számtani ismereteiket és környezetismeretüket. Szóba került az egészséges táplálkozás és életmód, mely szélesebb társadalmi keretbe ágyazottan jelent meg, nem megfélemlítve a szegénységről és az egyes élethelyzetek eredményezte étkezési és életmódbeli sajátosságokról. A diákok nem a tanárnővel kommunikáltak, hanem egymással is, továbbá az óra nem szorítkozott a beszélgetésre. A tanárnő egyszerű, de a tanulók számára látványos eszközöket használt. Egy kis zsákban egy tárgyat helyezett el, melyet körbeadtak a gyerekek, mindegyikük belenyúlt a zsákba, és - anélkül, hogy elárulta volna, mit is rejt - egy mondatot mondott a zsák tartalmáról. A kört úgy bonyolították, hogy a gyerekeknek el kellett képzelniük azt, mi lenne akkor, ha ők maguk lennének az a dolog, melyet a zsák rejt.

Általános megállapítások: a Lépésről-lépésre program keretében szervezett órák ebben az intézményben sokfélék, természetesen nem azonos intenzitásúak. A diákok érezhetően szívesen vesznek részt a foglalkozásokon, sok esetben (nem mindig) teszik aktívvá önmagukat, s kezdeményeznek kommunikációt, illetve közös tevékenységet társaikkal. A tanulók agresszivitása szignifikánsan alacsonyabb, mint azon - hasonló helyzetű - társaiké, akik hagyományos tanulásszervezési módok közepette látogatják az iskolát."

Arra nagyon kell ügyelnünk, hogy jegyzeteink ne jussanak illetéktelen kezekbe: "Klára korához képest szellemileg elmaradott, látszik rajta, hogy nevelőszülőkkel élt, és úgy került az intézménybe" - idézetünk egy valódi jegyzet részlete. Értelemszerűen az ilyen jegyzet nem juthat el sem Klarához, sem Klára szüleihez.

A terepen készült feljegyzések egyben a látottak értelmezései is, melyekről az utolsó fejezetben bőszégesen lesz szó. A terepmunka közben jegyzetelve egyben döntést is hozunk arról, mi fontos és mi nem az: amit lejegyeztünk, azt tartottuk fontosnak ott, akkor, azon körülmények között. A kutatás előrehaladtával újabb szempontok kerülhetnek elő, amelyek alapján esetleg olyasmit is le kellett volna jegyezni, amit nem írtunk le.

5. 8. Megfigyelés és mérhetőség

A megfigyelést lehet kvantitatív eszközökkel is végezni. Az ilyen megközelítés véleményünk szerint lényegében tér el attól, amit általában a társadalomtudományos kutatás során megfigyelési módszerként alkalmazni gondolunk. A számszerűsítésnek előnye a mérhetőség, hátránya azonban az, hogy egy ilyen jellegű megfigyeléssel épp a módszer lényege nem tud érvényesülni: ekkor a vizsgált jelenség megértése, szélesebb társadalmi kontextusba helyezése jelenthet ugyanis nehézséget.

Egy-egy megfigyelés két órán keresztül tartott. A megfigyelés kezdeti és végső szakaszában (ezek legfeljebb 5-10 percet vettek igénybe) a Moszkva téren található munkavállalók számát, az elhangzott és az ebből megfigyelt ajánlatok számát, a felfogadott emberek számát, illetve a megfigyelés körülményeit (időjárás, rendőrségi jelenlét) kellett óránként rögzíteni.

A közbülső időszakban (több mint másfél óra alatt) még két feladata volt a megfigyelőnek:

- 20-20 munkavállalót kellett véletlenszerűen kiválasztani, és megfigyelhető jellemzőiket (nem, kor, nemzetiség, ruházat, csoportnagyság stb.) rögzíteni; illetve
- minél több tranzakciót kellett figyelemmel kísérni. Ez a következőket foglalta magában: a munkaadó jellemzői (nem, kor, ruházat, van-e mobiltelefonja, profi toborzók), az ajánlott munkajellemzői (képzettségi igény, időtartam, helye, bére, nem pénzbeli juttatások), az alkufolyamat jellemző; (hányan hallgatták az ajánlatot, volt-e alku, a kért és a végül elfogadott bér, a felfogadottak száma és nemzetisége).

6. AMIKOR MÁR ELJÖTTÜNK A TEREPRŐL

6. 1. Mi a teendő, ha törvénysértést tapasztalunk?

Egyetemi hallgatóinkkal egy ízben a közoktatási törvényben rögzített diákjogok érvényesülését vizsgáltuk egy vidéki egyházi iskolában (Ligeti-Márton 2001). Megfigyeléseinkből és néhány keresetlen beszélgetésből (ezeket még ne nevezzük interjúnak) az első napokban kiderült, hogy napról napra nemcsak a közoktatási törvény adta jogok sérülnek az intézményben, hanem diákok és tanárok több, a büntetőjog kategóriájába sorolható tettet is elkövettek egymás sérelmére.

Mit írunk le mindebből? Természetesen nem írjuk le, hogy a törvénysértést melyik helyszínen tapasztaltuk, sőt a kutatási beszámolóban úgy fogalmazunk, hogy abból se a helyszínen, se a szereplőkre ne lehessen következtetni. (Értelemszerűen olyasmit sem írunk le, ami bárkinek a méltóságát, titoktartáshoz való jogát sérti, például: "abban az időben sokszor már a munkahelyemen részegre ittam magam" - mondja X falu polgármestere.)

Ugyanakkor a jelenséget magát - vagyis azt, hogy mondjuk a falusi polgármesterek bizony keményen isznak (csak a példa kedvéért írjuk!) - már le kell írunk, hiszen a kutatás szempontjából nagyon fontos lehet

6. 2. Mit mondhatunk el a kívülállóknak?

A diákjogok érvényesülését feltáró országos vizsgálatunk (Fellegi-Ligeti 2003) a megszokottnál nagyobb sajtóvisszhangot kapott. Az újságírók többsége arra is megkért bennünket, mondjunk olyan konkrét intézményt, ahol jogsértő gyakorlattal találkoztunk. Ezt minden esetben meg kellett tagadnunk abból a megfontolásból, hogy

1. a helyszínen dolgozóknak, a megfigyeltéknek, interjúalanyainknak egyetlen esetben sem kértük az engedélyét, hogy bármilyen fórumon (akár a sajtóban) elmondjuk, mit tapasztaltunk náluk megfigyeléseink alkalmával;
2. eleve nem azzal a szándékkal érkeztünk a kutatási terepre, hogy a médiát egy-egy konkrét iskolában történekről tájékoztassuk.

A sajtó a kutatás általános eredményeit ismerteti meg széles körben; arra való, hogy a társadalmi problémákra ráirányítsuk a figyelmet, nem pedig konkrét személyek, intézmények kipellengérezésére. (A későbbiekben lesz még szó a média lehetőségeinek társadalomtudományos felhasználásáról.)

Röviden: a helyszínen látottak-hallottak bizalmasan kezelendők. A kutatás alatt és után nem szabad beszélni arról, mit láttunk konkrétan egy konkrét helyszínen, de nem etikus (és igen rossz taktikai lépés) a másik terepen sem elmesélni - különösen kritizálni - azt, amit az előzőn láttunk. Így például ne a falu kocsmájában tárgyaljuk meg délután, hogy a kutatócsoportból ki mit beszélt délelőtt a helyi jegyzővel, polgármesterrel, kispíróval.

6. 3. Elhagyni a terepet

Ne köpj a kútba, lehet, hogy még innod kell belőle - tartja egy orosz közmondás. Ha erkölcsi üzenetében nem is, de tartalmában teljes mértékben igaz ez a mondás terephez való viszonyulásunkat illetően. Természetesen ne azért ne csapjuk be magunk után az ajtót, mert elképzelhető, hogy a későbbiekben a terep még jó szolgálatunkra lesz, hanem gondoljunk az ott élőkre, miként élnek meg a mi otrombán hirtelen vagy konfliktusokkal terhelt távozásunkat.

A kutatási terepet ideális esetben akkor hagyjuk el, amikor úgy érezzük, hogy már nincs vagy alig érkezik új információ, s átnézve jegyzeteinket látjuk, hogy már csak ismételjük önmagunkat. A valóságban azonban általában olyan külső körülmények kényszerítik a terep elhagyására, mint hogy lejár a kutatásra szánt időnk, véget ér a szemeszter, és el kell készítenünk a kutatási beszámolót, rosszabb esetben elfogy a megfigyelés időszakára szánt pénzünk. Kedvezőtlen esetben jelenlétünk ellehetetlenül: például a helyszínen élők mindannyian vagy közülük mind többen a távozásunkat kívánják. Érezhetjük azonban mi magunk is úgy, hogy az értékrendünk és a helyszínen tapasztaltak között olyan konfliktus feszül, ami megakadályozza a további munkát.

Amikor távozni készülünk a terepről, számításba kell vennünk, hogy valaha vissza akarunk-e még térni oda. Esetenként a helybéliek számítanak a kutató későbbi támogatására vagy visszajelzésére. "Néhány kutató a terepen élők barátjaként látja önmagát, ám van egy jelentős egyenlőtlenesség közöttük és a kutatók között, jelesül: a kutató akkor hagyja el a terepet, amikor akarja." (Esterberg 2001, 78. o.) Mint már említettük, óvatosan bánjunk az ígéretekkel, s legyünk tisztában azzal, hogy eltávozásunk számunkra is akkora változással (és megrázkódtatással) fog járni, amekkora a bevonódásunk volt a kutatási helyszín mindennapi életébe. Visszatérve otthonunkba, akkor is nagy távolság választhat el bennünket a kutatótinktól, ha a földrajzi távolság valójában nem nagy. Ezért a helyszínen született világmegváltó elhatározások nyuggá, esetleg kínos (soha be nem váltott) ígéretekké olvadnak.

Vegyük figyelembe azt is, hogy visszatérve saját életvilágunkba mi magunk éppúgy a hétköznapjainkat kezdjük újraélni, mint a kutató emberek a sajátjukét - legyen a mi és az ő életmódjuk, anyagi helyzetük és iskolázottságuk között bármekkora is a különbség.